

նաստեղծութեան մը մէջ. բայց արտաքոյ արտայայտութեան՝ գեղեցկութիւն չկայ. անշուշտ որովհետեւ մտածումը արտայայտութեան մէջ կը դառնայ կատարելապէս իրագործուած։ Ուրեմն Գեղեցկութիւնը, ճշգրտորէն խօսելով, կը կայանայ այն բանին մէջ որ զգայարանքներով իմանալի է, թէ և ինչ որ այդպէս ըմբռնուած է, շատ աւելի անգին կրնայ անցնիլ քան լոկ զգայականը։

Բարոյութիւնը (նկարողի) կատարեալ համակարգութիւնն է անձնաւորութեան բուրյոյ տարրերուն՝ միակ ամբողջի մը մէջ, և այդ ամբողջին՝ իր շրջապատին հետ, մասնաւորաբար իր անձնական շրջապատին հետ։ Ասիկա ալ երկարօրէն քննած եմ այլուր, և ատոր պէտք է անդադառնամ աւելի վերջի գլուխներու մէջ։

Լոկ հաստատումը թէ ինչով ճշմարտութիւնը, Գեղեցկութիւնը և Բարոյութիւնը կը ներկայանան իրրեւ արարքի նպատակներ՝ բաւական է ցոյց տալ թէ քիչ ենք Արժէք՝ թէ՛ յարակից է և թէ՛ բացարձակ է։ Յարակից է՝ անով որ անոք իրենք իրենց մէջ լիուլի բարի են, բացարձակ է՝ անով որ կախում չունի ունէր քաղաքացիներէ, Ընդհանրային է նաեւ, որովհետեւ անոնց ստացումը մէկու մը կողմէ հեռու արգիլելէ, ընդհակառակը մեծապէս ալ կ'օգնէ ուրիշներու կողմէ ալ անոնց ստացման։ Անձը հոս լոկ ընդունարան մըն է, իր կողմէ հոս այս մասին ունէր յաւակնութիւն, վստահօրէն պիտի արգիլէ ամբողջական ըմբռնում մը ճշմարտութեան, Գեղեցկութեան կամ Բարոյութեան։ Բայց այս ըսել չէ որ ես—ը հոս միայն կրաւորական է։ Ընդհակառակը, ուժգնօրէն դործօն է, բայց իր գործունէութիւնը, գլխաւորաբար ընկալուչ է, աւնուապէս իր ճշմարտութեան և Գեղեցկութեան ըմբռնման մէջ, և իր ուշադրութիւնը կեդրոնացած է բոլորովին առարկային վրայ, երբեք ինք իր վրայ, Բայց զոնացումը ամբողջ անձինն է, ամբողջ և կատարեալ։

Այսպէս կը հասնինք գործնականապէս և տեսականօրէն մեծ կարեւորութիւն ունեցող սկզբունքի մը. անձը կարող է ա՛յնքան աւելի ամբողջական գոհացման մը, որքան աւելի ինքզինքը իր ուշադրութեան դաշտէն դուրս կը թողու։ Արժէքը գոյութիւն ունի ենթականերուն համար, բայց ենթական գայն կը գտնէ միայն երբ՝ կատարելապէս գրաւուած է առարկայով։

Քրզմ. Ի. Ա. Ղ.

(Շաբա՞նկէն)

W. TEMPLE

ԼԵԶՈՒԵԳԻԾԱԿԱՆ

ՀՈՈՎՄԷԱԿԱՆ ԱԶԳԵՑՈՒԹԻՒՆԸ

ՀԱՅԵՐԷՆԻ ՎՐԱՅ(*)

Հոովմայեցիք առաջին անգամ Փոքր-Ասիա ոտք կոխեցին Ն. Բ. 190 թուին, երբ Մազնեսիոյ ճակատամարտում քայքայելով Սելեւկեան պետութիւնը՝ ամբողջ Փոքր-Ասիոյ մինչև Տաւրոսի լեռները տիրեցին։ Հայաստանի երկու կուսակալները՝ Արտաշէս և Ջարեհ ժամանակը եկած համարեցին Սելեւկեանց լուծը թօթափելու և բանակցութեան մտնելով Հոովմի հետ՝ ստացան Մերակոյտի համաձայնութիւնը և Հայաստանը անկախ յայտարարեցին (189)։ Այս է այն առաջին ակտը՝ որով հայերը հոովմայեցոց հետ յարաբերութեան էին մտնում։

Յարաբերութիւնները շատ աւելի զօրացան, երբ Տիգրան և Միհրդատ հիմնելով հայ-պոնտական կայսրութիւնը՝ պատերազմ սկսան հոովմայեցոց դէմ։ Միհրդատ նուաճեց Փոքր-Ասիան, Թրակիան, Մակեդոնիան և Գունաստանը և այս բոլոր երկիրներին մէջ գտնուած հոովմայեցիներին կամ կոտրեց և կամ վտարեց։ Սլլլա եւ Լուկուլլոս յաղթեցին Միհրդատին, որից յետոյ Հոովմայեցիք մտան Հայաստան եւ մինչև Արտաշատ յառաջացան։ Տիգրան հաշտութիւն առաջարկեց Պոմպէոսին և իր տիրած երկրներէց հրաժարուելով՝ Հայաստանը դարձրեց Հոովմի գաշնակից և բարեկամ պետութիւն, որի թագաւորները զա՛ն պիտի բարձրանային Հոովմի հաւանութեան (66)։ Այնուհետև Հոովմայեցիք պարտաստուեցին նուաճել պարթեւներին պետութիւնը, Այս պատերազմի մէջ հայերը իրրեւ գաշնակից՝ պիտի միանային Հոովմայեցոց, կուռեցու համար պարթեւներին դէմ, բայց նրանք աւելի լաւ համարեցին հաշտ ապրիլ մօտակայ թշնամու հետ, քան միանալ հեռուոր բարեկամին։ Այս պատ-

(*) Վերցում՝ մեծաւն հեղինակի «Պատմութիւն Հայ Լեզուի» գործն (Ժ. եւ ԺԱ. Գլուխ)։

ճառաւ երբեմն չէզոք, երբեմն էլ յայտնապէս բարեկամ էին դառնում պարթեւներին։ Հռովմէական բանակն էլ ստիպուած էր շարունակ նստել Հայաստանում՝ մերթ-իրբէ հսկող, մերթ-իրբէ թշնամի, չթողնելու համար՝ որ Հայաստանը մտնէ պարթեւների հովանաւորութեան տակ։ Հայերը միանալով պարթեւների հետ, շատ անգամ ապստամբուում են Հռովմայեցոց դէմ, դուրս են վանում հռովմէական բանակը, բայց մի ժամանակ յետոյ, աւելի ուշ ուժի առաջ ստիպուում են խոհարհիւ՝ Հայ թագաւորները գնում են Հոռոմ, կայսեր ձեռքից ընդունելու իրենց թագը, իրենց այս կամ այն ազգականը իրրեւ պատանդ մնում է Հռովմում։ Հայաստանը Հռովմայեցոց հովանաւորութեան տակ մերթ վառալ թագաւորութիւն է, մերթ դաշնակից անկախ պետութիւն, մերթ սոսկ հռովմէական նահանգ։ Բայց այս բոլոր ձեւերի տակ էլ հայ-հռովմէական յարաբերութիւնները շատ կենդանի են, մինչև 329 թիւը, երբ հիմնուելով Պուլիսը, վերանում է Արեւելից հռովմէական կայսրութիւնը և նրա տեղ բարձրանում է Յունութիւնը կամ Արեւելեան կայսրութիւնը, յոյն լեզուով և յունական քրիստոնէական քաղաքակրթութեամբ։

Հայ-հռովմէական յարաբերութիւնները շարունակել են ուրեմն ամբողջ 400 տարի։ Այս 400 տարուայ ընթացքում հռովմէական քաղաքակրթութիւնը առանց ազդեցութեան չէր կարող մնալ ի հարկէ հայ կեանքի և հետեւաբար հայ լեզուի վրայ, մանաւանդ որ Հայաստանի մէջ գրեթէ շարունակ նստած էր լինում հռովմէական զօրքը։ Հռովմէական յիշատակը երեւում է այն զանազան արձանագրութիւններից՝ որ թողել են հռովմայեցիք՝ Հայաստանի մէջ, նոյն իսկ Հայաստանի կենտրոն Վաղարշապատում, որ իրենք հիմնեցին՝ Արտաշատը հիմնադրող կործանելուց յետոյ։ Մինչև այսօր մնում են այդ արձանագրութիւնները էջմիածնում՝ յ. ք. Բ. դարից, Բանակը՝ ո՛ր երկրում էլ որ նստի, անշուշտ որ և է ազդեցութիւն կունենայ նրա վրայ։ Այս կողմից նշանաւոր է եղել հռովմէական բանակը՝ որ լատիններէն թագաւորութիւնը՝ իբրեւ վարչական ու զինւորական լեզուի, տարածել է ուր որ գնացել է, աւելի կամ պակաս չափով՝ հռովմէական բանակի պատ-

ճառով էր՝ որ Սպանիայում, Պորթուգալիայում, Ֆրանսիայում, Բելգիայում տեղի են տուել տեղական ազգային լեզուները և մտել է ամբողջապէս լատիններէնը, որի ժառանգներն են այսօր սպաններէնը, պորտուգալներէնը, ֆրանսերէնը և այլն։ Յունարէնն անգամ՝ որ այնպէս ըմբոստ էր օտար փոխառութեանց դէմ, հռովմէական կայսրութեան ժամանակ վերցրեց լատիններէնից շատ վարչական ու զինւորական բառեր, այսպէս արդէն յունարէն լեւտարանի մէջ գտնոււմ ենք ո՛չ միայն *κρατισμῶν* կամ *ἀσπάρτων*, այլ և նոյն իսկ *σπεκουλάτωρ*։ Բայց հռովմէական լեզուն չկարողացաւ վտարել հայերէնը։

Անշուշտ հայերին չի կարելի համեմատել արեւմտեան ազգերի հետ, որովհետեւ, ինչպէս նախորդ ասուածներէրց երեւաց, նրանք միշտ հակուած էին դէպի արեւելք և սիրող էին իրանական քաղաքակրթութեան, ուստի հռովմէական լեզուի ազդեցութիւնը այնպէս մեծ չէ մեր լեզուի վրայ, այնու ամենայնիւ նա կայ։ Սակայն այդ ազդեցութեան հետքերը մեծ չեն մեր աչքին՝ երկու պատճառով։ Նախ՝ որովհետեւ հռովմէական ազդեցութիւնը եղել է նախ քան գրերի գիւտը, երբ գրականութիւն չի եղել, որպէսզի նրա յիշատակը յաւեւորացնէր։ Հռովմէական ազդեցութեան, բանակի և վարչութեան վերացմամբ՝ ջնջուել են նրանց թողած լեզուական յիշատակները և այսօր ոչինչ չունենք՝ որ յիշեցնեն այդ անցեալը։ Նրկրորդ՝ Բիւզանդական կայսրութեան ժամանակ յունարէնը մեծապէս ազդուեց լատիններէնից և ինքը եղաւ միջնորդ նոյն լատինական բառերու տարածելու որ տիրապետութեան շրջանում, բայց այս անգամ յունական կերպարանքի տակ։ Լատինական բառերի մի մասը՝ որ հռովմայեցիներից մնացել էր հայերէնի մէջ, յունական ազդեցութեամբ ստացաւ նոր կերպարանք, և այլ ևս անձանաչելի դարձաւ, և այսօր մենք, երբ քննում ենք այդ բառերը, գտնում ենք աւելի յունածէ քան լատինածէ և համարում ենք յունական փոխառութիւն։

Այս բոլորից հետեւում է՝ որ հռովմէական լեզուի ազդեցութիւնը մինչև մի որոշ աստիճան հայերէնի վրայ թէ՛ն անուրանալի է, բայց անյայտ է, որովհետեւ այն բառերը

որ հայերենը փոխ է առել հոսովմայնիերից, ապագայում ջնջուած կամ ձեւափոխուած ու յունացած են: Այնու ամենայնիւ կարելի է մատնանշել հետեւեալները՝ իբրեւ հազուագիւտ մնացորդներ:

1. *Καίσαρ*, (յն. *καίσαρ*) որ հայերէնի մէջ ունենը նաեւ կէսար *ձեւով*, մինչդեռ իր անունն նուիրուած քաղաքի անունն է *Καίσαρिया* (յն. *Καίσαρεια*) յունարէնի աւերկաբարբառի գէմ հայերէնը հանում է միշտ եւ միայն այս բառն է որ ունի այլ հետեւաբար հայերէնի հնագոյն փոխառութիւնն է արեւմտեան աղբիւրից, հաւանաբար ուղղակի հոսովմայնիերից (*Hübschmann*, Arm. Gram. էջ 322-23), ճիշտ ինչպէս գերմաներէնի մէջ *Kaiser* հնագոյն լատինական փոխառութիւն է: Հայերէն բառի եւ հոսովմով մի աւելի ապացոյց է լատինական փոխառութեան:

2. *Արկղ*, ժողովրդական լայրին. *arcia* բառն է, որի գրական ձեւն է *arcula*, այս էլ *arca* ասնուով, արկղ, դրամի գանձանակ, մեռելի դագաղ, հազուատի պահարան՝ բառի նուագականն է: Իր առանձին ձեւի պատճառով հոսովմական արկղը դարձաւ քաղաքակրթական նշանակութիւն ունեցող մի առարկայ և տարածուեց Եւրոպայի բոլոր կողմերը: Իր բուն կամ նուագական ձեւով լատին բառը այսպէսով անցաւ բազմաթիւ լեզուներ, ինչպէս ֆրանսերէն, իտալերէն, անգլերէն, գալլերէն, բրըտոներէն, հին իռլանտերէն, գոթացիերէն, հին իսլանդերէն, գերմաներէն, անգլոսաքսոներէն, հպրուսներէն, չիզերերէն, հին սլաւերէն, չեխերէն, բոհեմերէն, լատվոներէն, ֆիններէն և այլն: Լատին ժողովրդական ձեւից փոխառեալ է նաեւ յն. *ἀρκλα* և կարելի է մտածել որ հայերէն ձեւը սրա միջնորդութեամբ յառաջացած լինի: Բայց ըստ որում բառը շատ հին է, մանաւանդ որ պատկանում է անային իրիւրի կարգին, իսկ յունական փոխառութիւնները սովորաբար կրում են կրօնական կամ գիտական բնոյթ, ուստի աւելի հաւանական է դնել ուղղակի հոսովմայնիերից անցած հայերէնի:

3. *Սկուտել* «մետաղեայ ափսէ կամ մատուցարան», որ այս ձեւով շատ քիչ է գործածուած և աւելի յիսոյ գործած է *սկուտեր*, սկետը լատինական *scutella* «պնակ, ափսէ» բառն է, որ լատ. *scuta* բառի նուագա-

կանն է: Նախորդին նման այս էլ տարածուած է զանազան լեզուների մէջ, այսպէս ֆրանսերէն, իտալերէն, հին գերմաներէն, լետոներէն, հին իսլանդերէն, սերբերէն, յունարէն և այլն: Այստեղ էլ կարելի է կարծել որ բառը յունարէն *σχυτήλα* ձեւի միջնորդութեամբ անցած լինի, բայց աւելի հաւանական է ուղղակի փոխառութիւնը:

4. *Սիտլ* օջրի աման կամ դոյլ, լատ. *situla* «դոյլ» բառն է, որ տարածուած է շատ լեզուների մէջ, ինչպէս յունարէն, ասորերէն, արաբերէն, պարսկերէն, թուրքերէն, թուլերէն և այլն: Միւր բառը կարող է լինել լատիներէնից ուղղակի և կամ յուն. ձեւի միջնորդութեամբ: Եւ որովհետեւ աւանդուած է ուշ ժամանակ, ուստի վերջինը աւելի հաւանական է:

5. *Կառք*. Հոսովմայնաց *carrus* բառն է, որով հասկացուած էր մի տեսակ քառանի կառք: Այս բառը գալլերէնից անցել էր լատիներէնի և յետոյ փոխառութեամբ տարածուեց շատ լեզուների մէջ. ինչպէս՝ ֆրանսերէն, ռուսներէն, գերմաներէն, չիզերէն, ֆիններէն, ասորերէն և այլն: Այս բառը յունարէնում չկայ, ուստի չենք կարող մտածել յունարէնի միջնորդութեան մասին: Կայ ասորերէնում, բայց ունի բոլորովին տարբեր ձեւ (*qaruxā*), որ եթէ հայերէնի անցած լինէր, պիտի տար կարգաւոր կամ առ առաւելի կառուի ձեւը: Ուստի պարզ է որ այս բառը ուղղակի հոսովմայնից զինուորների լեզուից անցած պէտք է լինի հայերէնի:

6. *Լեմզակ* «գոգնոց, անձեռոց կամ սրբիչ», հայերէնի մէջ քիչ անգամ գործածուած բառ է, առաջին անգամ գտնում ենք յն. *թգ. 4, 5*, որ յն. բնագրում նոյնպէս *λέμζακ* ձեւն ունի: Թն. բառը փոխառեալ է լատ. *linteum* բառից, որ ծագում է *linum* «վուշ» բառից, Հայերէնը շատ հին փոխառութիւն է, որի ապացոյցներն են ի ձայնի փոխառէն գրուած ջ և բառաւորչի ալ մասնիկը: Բայց այնու ամենայնիւ կարող չենք հաստատապէս ասել որ հայ ձեւը ուղղակի լատիներէնից առնուած լինի, քանի որ ունինք յունարէն ձեւ՝ *գործածուած* և *կետարանի* համապատասխան հատուածում, մանաւանդ որ թէ՛ հայը և թէ՛ յոյնը ունեն *ε* ձայնաւորը, մինչդեռ լատինը ունի *i*:

Վերոյիշեալ բառերը կրում են այնպիսի կերպարանք, որ կարելի չէ ասել թէ դիտուներին միջոցով կատարուած փոխառութիւններ են, ինչպէս պիտի լինէին իսկական յունական փոխառութիւնները, այլ բոլորովին ժողովրդական ձեւեր են, բերնէ բերան անցած, իբրեւ արդիւնք հոգովայնցի մարդոց եւ հայ անհատների յարաբերութեանց:

Հատկանշներն ազդեցութիւնը հայերէնի վրայ դադարելուց յետոյ 329 թուին, վերսկսում է երկրորդ անգամ Կիլիկեան թագաւորութեան ժամանակ ԺԴ. և ԺԵ. դարերին, Ունիթոսական քարոզիչների ձեռքով: Երկու ազդեցութիւնները կրում են բոլորովին տարբեր բնոյթ, ուստի մենք էլ բաժանում ենք երկուսը իրարից և վերջ տալով այստեղ այս գլխին, երկրորդ շքանի մասին կը խօսենք առանձին գլխով՝ «Ունիթոսական կամ լատինաբան հայերէն» վերնագրի տակ:

ԱՍՈՐԱԿԱՆ ԱՁԴԵՑՈՒՅԻՒՆԸ ՀԱՅԵՐԷՆԻ ՎՐԱՅ

Անհրաժեշտ է նախ զանազանել իրարից Ասորեստանցիներն ու Ասորիները: Առաջինները բնակուած էին Ասորեստանում, Հայաստանից ու Միջագետքից հարաւ գլուխը առնալով ընդարձակ երկրում, որ հնագոյն ժամանակները դարձաւ մեծ աշխարհակալ պետութիւն եւ որի մայրաքաղաքն էր Նինուէ: Ասորիները բնակուած էին Ասորիքում, Միջերկրական ծովի արեւելեան կողմը, Պաղեստինից, հիւսիս գտնուած այդ երկրում, որ տարածուած էր մինչև Եփրատ: Այս երկիրը նշանաւոր եղաւ Սելեւկեանց ժամանակ, որոնք տիրեցին Ասորիքին եւ նրա շրջակայ երկիրներին մինչև Ն. Ք. 64 թուը, երբ Տիգրան Մեծի ձեռքով Սելեւկեանց պետութիւնը կործանեցաւ և Ասորիքը նախ հայոց, չեւոյի էլ Հռովմայեցոց իշխանութեան տակ մտաւ: Սելեւկեանց թուրքական ժամանակ կազմուեց Օսրոէնի թագաւորութիւնը (Ն. Ք. 136), որի մայրաքաղաքն եղաւ Ուռուս կամ Եդեսիա: Այս

երկրի բնակչութիւնը բազկացած էր մեծաւ մասամբ ասորիներից և հայերից: Հռովմայեցիք 217 թուին վերջ տուին այս թագաւորութեան և Ասորիքի պէս իրենց իշխանութեան տակ առին: Հռովմայեցիներից յետոյ եկան յոնիկներ և ինչպէս Ասորիքի, այնպէս և նախկին Օսրոէնի տէր դարձան: Քրիստոնէութեան ժամանակ Ասորիքի ասորիները խմբովին ընդունելով նիստորականութիւնը, ենթարկուեցին յունաց հաւածանքներին, այնպէս որ ստիպուեցան փախչել իրենց մայր հայրենիքից և ապաւինելով Պարսից պետութեան՝ նրանց պաշտպանութիւնը խնդրեցին: Պարսիկները լայն բացին իրենց դռները նրանց առջև ի հեճուելու յունաց, իկյ ժամանակից (435) Ասորիները սկսեցին գաղթել եւ տարածուել Միջագետք, Պարսկաստան, Արարիկ և մինչև Հնդկաստան ու Ջինաստան յառաջացան, ուր հիմնեցին քրիստոնէական եկեղեցի: 634 թուին Արաբները նուաճեցին Ասորիքը, ուր մնացած սակաւաթիւ ասորիները արաբական լեզուն և մահմեդական կրօնն ընդունելով՝ մտնում էին արաբացան, այնպէս որ այսօր Ասորիքում ասորի ժողովուրդ չկայ: ԺԵ. դարում Հանկթամուր կործանեց Արեւելեան Ասիոյ նեստորական եկեղեցիները, ասորիների մնացորդները քաշուեցան յետ եւ ապաստանեցան Քրիզիստանի լեռները: Այս կարգին է պատկանում Զուլամիթկի նեստորական քաջ ասորիների մեծ գաղութը որ վերջին թեզահանութեան ժամանակ վտարուելով տաճիկներից, մեծամեծ զոհեր տալուց յետոյ, նախ Պարսկաստան, այժմ էլ Մոսկուէ հաստատուեց: Այսպէսով նախկին Ասորեստանը, որ ոչ մի կապ չուէր ասորիների հետ, այսօր ասորիների նոր հայրենիքը դարձաւ:

Հայոց յարաբերութիւնը ասորիների հետ սկսում է այն ժամանակից, երբ հայերը դեռ Փոքր-Հայքումն էին, բայց մանաւանդ երբ Փոքր-Հայքից յառաջացան դէպի Միջ Հայք: Ն. Ք. 190 թուին երբ Զարիադըս հիմնեց անկախ հայկական թագաւորութիւն, իր գրաւած նահանգների (Մոփք, Հանձիթ, Աղձնիք, Տմորիք, Սասուն) ժողովրդեան ստուար մասը Ասորի կամ Արամայեցի էր, որ քիչ քիչ հայախօս դառնալով՝ ձուլուեց հայ տարրի հետ: Ն. Ք. 64 թուին, երբ Տիգրան Մեծը նուաճեց Ասորիքը, անշուշտ

իր սովորութեան համաձայն ասորիները զանազան խմբեր բերաւ Հայաստան բնակեցրեց։ Օսրոէնի թագաւորութեան մէջ հայոց և ասորիների յարաբերութիւնը այնպէս սերտ էր, որ Արգաւնները անուանում էին իրենց «Թագաւոր Ասորոց և Հայոց»։ Այդ թագաւորները ծագումը նոյն իսկ պատկանում էին հայ-արշակունեան տոհմին։ Երբ սկսեց քրիստոնէութիւնը, առաջին ժողովուրդը՝ որ ընդունեց այս կրօնը, ասորիներն եղան։ Առաջին քրիստոնեայ թագաւորն եղաւ Եղեսիոյ ասորի Արգար Թ. Թագաւորը, որ ընդունեց քրիստոնէութիւնը Գ. դարի սկզբին։ Եղեսիոյ շրջանից Մըքրինի վրայով անցան Հայաստան և Նրա հարաւային կողմերում տարածեցին քրիստոնէութիւնը։ Գ. դարի սկզբը իբրեւ ժրիստոնէութեան քարոզիչ Հայաստանում յիշուում է Եղեսիոյ մեծ բանաստեղծ եւ պատմաբան Բարդաճանը։ Նոյն դարի կէսին արդէն Հայաստանի մէջ կար հայ եպիսկոպոս, որ անշուշտ կապ ունէր Եղեսիոյ ասորական թեմի հետ։

Երբ քրիստոնէութիւնը ամուր կերպով հաստատուեց, Եփեսոսում բացուեց ասորական մի մեծ դպրոց, որ կարող ենք արդի բառով կոչել «Աստուածաբանական համալսարան»։ Ձանազան երկիրներից ուսանողները գնում էին այդ նշանաւոր դպրոցում կրօնական ուսում ստանալու։ Գրիգոր Լուսավորիչը Հայաստանում պաշտօնապէս ժրիստոնէութիւնը մտցնելուց յետոյ՝ նորակառոյց եկեղեցիների համար, ինչպէս յոյն, նոյնպէս և շատ ասորի կրօնաւորներ բերել տուաւ, և յունարէնի հետ ասորիէնն էլ եղան հայ եկեղեցիների պաշտամունքի լեզուն։ Ներսէս Մեծը՝ նոյն իսկ յոյն և ասորի դպրոցներ բացաւ Հայաստանում։ Մի ժամանակ յունարէնն ու ասորիէնը մրցակից էին հայոց երկրում։ Պարսիկները յոյն կուլտուրայի տարածման մէջ քաղաքական վախճանով արգելեցին յունարէնի ուսումը իրենց երկրներում, ինչպէս և Հայաստանում և ընդհակառակը քաջայերեցին ասորիներին ուսումը։ Այսպէսով հայ եկեղեցու ծիսական ու պաշտօնական լեզուն ասորիէնը դարձաւ։ Փարսեցիների նկարագրում է այն անտանելի գրութիւնը՝ որ ստեղծուել էր հայ ժողովուրդի համար, որ գնում էր եկեղեցի՝ իբրեւ արձան լսելու այն լեզուն,

որից ոչինչ էլէր հասկանում։ Նա նկարագրում է միւս կողմից այն անտանելի զբաղաւորութիւնները որ կրում էին հայ ուսանողները, հեռաւոր ճամբարգումութեան մէջ, Եղեսիա գնալու համար և ասորական զբաղաւորին լեզուն սովորելիս։ «Բանդի հոգացեալ յարածամ տրտմէր երանելի այրն Մաշտոց, տեսնելով զմեծ ջանն և զառաւելապէս ծախս՝ մանկանցն Հայաստան աշխարհիս, որք բազում թողափօք և հեռագնաց ճանապարհօք և բազմաժամանակեայ դեգերմամբք մաշէին զաւուրս իւրեանց ի դպրոցս ասորի գիտութեան։ Բանդի պաշտօն եկեղեցուց և կարգացմունք դրոց ասորի ուսմամբ վարէին ի վանորայս և յեկեղեցիս հայաստան ժողովրդոցս, յորմէ ոչ ինչ էին կարող լսել և օգտել ժողովուրդն այսպիսի մեծ աշխարհի, և լինէր պաշտօնէիցն աշխատութիւն և ժողովրդոցն անհաւուսթիւն յանրութենէ լեզւին ասորւոյն» (Փարս. էջ 13)։

Ս. Մեսրոպ էլ հայերէն գրերի գիւտի համար իր փորձերը Միշագետքի ասորի գիտունների շրջանից սկսեց, պրպրեց Եղեսիոյ ճոխ մատենադարանը և հայերէն գիրն էլ այնտեղ յօրինեց։ Այնտեղ թարգմանեց առաջին հայերէն գիրքը (գիրք Առակաց Սողոմոնի)՝ ասորական օրինակի վրայից, որին հետեւեց ամբողջ Ս. Գրքը։ Ոսկեդարի առաջին գործերի մի ստուար մասը ասորիէնից թարգմանուեցաւ։ Այսպէս են բացի Ս. Գրքից՝ Եփրեմի երկերը (4 հատոր), Ս. Իգնատիոսի նամակները, Եւսեբիոսի եկեղեցական պատմութիւնը, Լաբուրա եղեցացւոյ թուղթ Արգաւու, Ափրատի կամ Զգօն Մծնացիի, Արեւելեան վկայք, վարդապետութիւն Առաքելոց և ուրիշներ։ Ասորական ազգեցեալութիւնը հայոց վրայ ժառանգելու համար յիշենք բացի զանազան քարոզիչներէ՝ մասնաւորապէս Դանիէլ քորեպիսկոպոսը՝ որ հայոց կաթողիկոսութեան աթոռը կանչուեց, և Բրքիւշ, շոյ ու Շմուել ասորիները՝ որոնք 429-437 Վարեցին հայոց կաթողիկոսական աթոռը։ Այս ժամանակից յետոյ ասորիների ազգեցեալութիւնը հայոց վրայ վերանում է. հայ մատենագրութեան և հայ գրական լեզուի ծաւալումը ի սպառ վտարում է ասորիէնի գործածութիւնը եւ ասորիների ուսումը։ Ասորիները հետզհետէ թուլանում տկարա-

նուժ են նաև իրենց երկրում, որի պատճառներից մէկն էլ զանազան գաւառներին են լինում, որոնք պատառ պատառ ին անուժ ասորի ժողովրդին: Ընդհակառակը, 551 թուին, երբ հայերը դատապարտելով քաղկեդոնական վարդապետութիւնը՝ կազմում են ինքնուրույն ազատ եկեղեցի, ուղղափառ ասորիները փնտռում են հայ եկեղեցու պաշտպանութիւնը և հովանաւորութիւնը:

Հայ և ասորի ժողովուրդները յարաբերութիւնը այս վիճակի տակ, այսինքն երկուսն էլ իրար շատ բարիկամ և նոյն իսկ կրօնակից, հայերն աւելի ազդեցիկ, իսկ ասորիները նրանց հովանաւորութեան տակ, շարունակում են այսուհետև երկար դարեր և մինչև այսօր էլ նոյն է: Տեղ տեղ հայոց ազդեցութիւնը այնքան մեծ է եղել, որ ասորիները նոյն իսկ կորցրել են իրենց լեզուն և խօսում են հայերէն. այսպէս Պարբերդի մէջ գտնուած 900 շունչ ասորիները հայախօս են եղել և ասորերէն լեզուն իմացող կամ խօսող ասորի հազուադէպ էր. նրանք սկզբ խօսին հայերէն, ինչպէս հայ մը, տարբերութեամբ միայն որ հարցականք եւ ձայնարկութիւններ սովորականէն քիչ մը երկար ու անտեղի թափով կ'արտաբերեն (Յ. Յարաբերեալ, Քարբերդի Ասորիները, Արեւելք, 1888, Յունիս 24):

Ասորական ազդեցութիւնը հայոց վրայ կարող ենք ուրեմն բաժանել չորս շրջանի.

1. Նախնական երջան, երբ ասորիները կազմում են Հայաստանի հարաւային նորաստեւած գաւառների ազգաբնակչութեան մեծամասնութիւնը և կամաց կամաց ձուլւում են (ն. ք. Ա. դար):

2. Քրիստոնէական քաղաքացիական երջան, երբ հայ եկեղեցու պաշտպաններն ու ծխական լեզուն ասորերէնն է (Գ. Դ դար):

3. Մասնագրական երջան, երբ եղեւ սիոյ դպրոցը հիւրընկալում է հայ ուսանողներին և ասորական եկեղեցական գրականութեան կարեւոր գործերը հայերէնի են թարգմանում (Դ-Ն դար):

4. Անկման երջան, երբ ասորիները իրենց մեծութիւնն ու ազդեցութիւնը կորցրած, ապրում են հայոց հետ ազգային ու կրօնական մօտիկ բարեկամական յարաբերութեան մէջ, փնտռելով ու վայելելով մեր պաշտպանութիւնը:

Այս չորս շրջանները ունեցել են իրենց տարբեր ազդեցութիւնը հայերէն լեզուի վրայ:

Առաջին շրջանում ասորիները հայա-նախնա Հայաստանի միւս նախաբնիկներին նման իրենց հետ բերին և հայերէնի մէջ մուծեցին անշուշտ զանազան բառեր, որոնք նախ Հայաստանի հարաւային շրջանում իբրեւ գաւառական բառեր գոյութիւն ունէին, յետոյ աւելի վեր տարածուելով ընդհանուր հայերէն դարձան: Այս բառերը միւս շրջանների փոխառութիւնները այն տարբերութիւնն ունին, որ զուտ ժողովրդական բառեր են և պատկանում են առաջինն ու սովորական կեանքին. ինչպէս ամիւս, զգայ, հրեայ, ձեթ, մախաթ, ջամփուր, տրայ կային:

Երկրորդ շրջանում փոխառելի բառերը պատկանում են եկեղեցական լեզուին և ասորի կրօնաւորների միջոցով մտել են լեզուի մէջ. ինչպէս արեւայ, քաղաք, սասնայ, ծով, Բուսիթայ, Բուր, Բարդ կային:

Երրորդ շրջանին փոխառութիւնները կրում են զուտ գիտական բնույթ, վերաբերում են գաղափարական կեանքին և շատ անգամ՝ ուսումնականների ձեռքով կատարուած հասարակ տառադարձութիւններ են՝ ասորական բնագիրից թարգմանութիւններ անելու ժամանակ. ինչպէս արեւայ, զարգ, քաղմանել, քոհ եւ բոհ, հեզ, հեզեմայ, մաղաղաթ, մզկեմայ, մղավաճե, յար, ցարալի, սարա (ծեր), սովորեմ կային:

Չորրորդ շրջանին փոխառութիւնները կատարուել են միայն այն գաւառներում, ուր հայ և ասորի ժողովուրդները կենակցում էին իրար հետ. այսպէս Հայաստանի հարաւային գաւառներում, Միջագետքի հիւսիսային կողմերում, Կիլիկիոյ արեւելեան կողմերը, Եփրատացոց սահմաններում և աւելի ուշ Ուրմիոյ լճի արեւմտեան շրջանում (Սալմաստ և Ուրմիա), ուր հայերը և ասորիները մինչև այս րոպէս էլ բարի հարեաններ են, շատ անգամ ազգակցական ու խնամիական կապերով կապուած իրար հետ: Այս շրջանի փոխառութիւններն էլ կրում են ժողովրդական բնույթ և պատկանում են հասարակ ու սովորական կեանքին. նրանցից ոմանք մտել են յետին դարերի հայ գրական միացորդների մէջ, միւսները

գործածական են միայն արդի հայ բարբառներում և գրական լեզուի մէջ չեն մտել։ Այսպէս են օրինակ մնիմայ, մաւար (սղոց), աւուլել, Մակաւր։

Ձորս չըջաննիւրի փոխառութեանց ընդհանուր գումարն է 177 բառ, որ կարիքի է ըստ տեսակի դասակարգել հետեւեալ ձևով։

1. Բնութեան եւ նրա զօրութեանց մասին. — Մղավաւե (կենդանակերպ), սահրա (լուսին), սիւի։

2. Կրօնական բառեր. — Աբելայ, աբիոն, աղեն (եղծել), ասեսարոն, բուս, իբրամեն, խարամանի, ծով, մծղնեայ, ցածրացի, շուսփայ, սասանայ, սերովբե, փահանայ, փաղդեայ, փարոզ, փերովբե, փուրմ։

3. Մարդ եւ մարմին. — Մաւել, մոբբ, ւեֆ։

4. Հիւանդութիւններ. — Մաւարա (թոփախ)։

5. Կենդանիներ. — Ամարու, առնակ, առնեհ, խարագուլ, խարամանի, խլուրդ, խլուցն, կասու, կախա, կուղբ, մնիմայ, յամոյբ, ւեբամ, պախրե, պապկայ, ջայլամն, փո։

6. Ընտանիք եւ ընկերութիւն. — Մալար, օլայ։

7. Երկրագործական. — ա) Տունկեր. — Ջոպայ, ծօրօր, հաղորան, շումրայ, շուսմայ, սակամուկիայ, փեգենայ։

բ) Տունկի մասեր. — Տերեւ, կեղեւ։

գ) Գործիքներ. — Մանգաղ։

դ) Երկրագործութիւն. — Գաղիօ։

8. Խաշնարածութիւն եւ գիւղատնտեսութիւն. — Ջիռ սարփ. — Մտրակ։

9. Գիտութիւն եւ արուեստ. — ա) Արհեստի վերաբերեալ. — Մաւար, փուրայ։

բ) Ուսում. — Աթուրայ, քարգմանել, հաւիւ, հեգել, հեգենայ, հոխոսոյ, մագաղաթ, սոփեր, յաթ, փիլիսոփայ։

գ) Երաժշտութիւն եւ քասոն. — Թասթ, ծնծղայ, մդրիւա, ւեփուրայ, փար։

10. Գոյներ. — չկայ։

11. Վաճառականութիւն եւ դրամական գործարք. — Թանգար (վաճառական), հաւուել, շուկայ, ռփումայ։

12. Երկրութիւն եւ շէնքի մասեր. — Ագուլայ, աղղել, բեթթիկա, բուրգն, խանուր, կապիլայ, մաւելն, մաւան չ, փուկայ։

13. Հագուստ եւ զարդ. — Աղլան, բեհեգ, գղար, գուլպայ, ծաւիթ, նափոն, շուսփայ, ւպար, սափրիչ, փուսթա, վալայ։

14. Ուտելիք եւ ըմպելիք. — Ջեթ, մանայ, նաւիթ, ւափար։

15. Առտնին տնտեսութիւն. — ա) Տընային իրեր. — Բաղմակ, բուծին, դարգին, խարբալ, կասկարայ, կային, մախար, ւամփուր, ւոյրայ, սանդ։

բ) Անանկներ. — Անկան, ապուլայ, կաթսայ, կաղայ, կքխայ, սկան։

գ) Տնտեսութիւն. — Խմոթ, խմեայ, անխում։

16. Թիւ, չափ, կշիռ եւ դրամ. — Ջուլայ, լումայ, ւանփար, մարգալան։

17. Մետաղներ, հանքային նիւթեր եւ ամաններ. — քարեթ, կուպր, ձանձախարիթ, ւափիւլայ, սափիւրայ, սիղայ (կիթ), սուր։

18. Զամբի վերաբերեալ. — Կարկուրայ, դեկ, շաւիղ, պողոտայ, սեռն, ւոփայ։

19. Ժամանակ. — Դար, քերին, իլուլ, ւափար, ւար, ուրբար։

20. Երկիր եւ պետութիւն. — ա) Երկրի մասեր. — Գորայ։

բ) Պետական կազմ եւ պաշտօնէութիւն. — Աղան, ամիւրայ, սասրաթիլայ, ափիլաոս, մար, ւարոզ։

գ) Վարչական գործարք. — Ախոթ, գաղուր։

դ) Հարկեր. — Մախ։

ե) Պատերազմ. — Ջիփ։

զ) Ջիւհեր. — Խարթ, ւեղբ, սակուր, սուին, սուսեր։

21. Սովորական կեանքի բառեր. — Աղց, բարեւ, գուր, դամարիլ, զոյգ, քոն եւ բոն, խանձարուր, խորգ, ծրար, հաղբ, յապանաս, նաբաղել, ւփղար, սաբա, սնիկ (պէսփ), սարմալ, ցամափ, փարաւել, փեռեկել, փրկել։

Հայերէնը ասորերէնից փոխ է առել նաեւ զանազան յատուկ առուները որոնցից կարող ենք յիշել հետեւեալները.

Աբա, Աբգար, Աբրահամ, Ահարոն, Աղան, Արամ, Բարեամիմայ (ասորական աստուածութիւն, որ ընդունուած էր նաեւ հայոց կրօնի մէջ), Գաղիլոյ, Յգր, Նիլիէ, Նիւրմ, Նաւհալ, Հաբել, Մար, Մարուքա, Մուեհ, Յովնաննես, Յովնան, Յուլանան, Նաբար, Շամիւրամ (որից Շամիւրակեր), Շամաոն, Շուփհաղիթոյ, Սարգիս։

ՊՐՈՖ. Զ. ԱՃՍԻՆՅԱՆ

(Նաբոնապէս)